

איתמר ניצן

מחזור ל"ב | סטודנט לרפואה, מלמד בבית המדרש 'הברותא' בבית הספר לרפואה בעין כרם, ירושלים

הזכרת גשמים ושאלת גשמים

המשנה הראשונה במסכת תענית דנה בזמני הזכרת הגשמים ושאלתם. מסברא, ניתן להבין את היחס שבין הזכרת הגשמים לשאלת הגשמים בשלוש צורות:

1. ייתכן שאלו הן שתי פעולות נפרדות ושונות במהותן: הזכרת הגשמים היא שבח לקב"ה, ואילו שאלת הגשמים היא תפילה ובקשה. אמנם את שתי הפעולות אנו מבצעים בתפילת העמידה בתקופת החורף, אך מסיבות שונות.
2. ייתכן שאלו הן שתי פעולות שונות, ששתייהן נצרכות להשגת המטרה המשותפת (התפילה על ירידת הגשמים) - כלומר, ההזכרה והשאלה הן שני חלקים של מערכת אחת.
3. ייתכן שזוהי פעולה אחת וזהה, הנעשית פעמיים בתפילת העמידה במילים שונות. להבנה זו, גם הזכרת הגשמים הינה שאלת גשמים מרומזת.

מאימתי מזכירין גבורות גשמים?

שנינו במשנה הראשונה במסכת תענית:

מאימתי מזכירין גבורות גשמים? רבי אליעזר אומר: מיום טוב הראשון של חג. רבי יהושע אומר: מיום טוב האחרון של חג.
אמר לו רבי יהושע: הואיל ואין הגשמים אלא סימן קללה בחג, למה הוא מזכיר?
אמר לו רבי אליעזר: אף אני לא אמרתי לשאול, אלא להזכיר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בעונתו.
אמר לו: אם כן לעולם יהא מזכיר!

רבי אליעזר מחלק בין שאלת הגשמים לבין הזכרתם, וטוען שאף על פי שאין לשאול גשמים בסוכות, שכן גשמים בסוכות הם סימן קללה, אפשר להזכיר גשמים בזמן זה. לדעתו, כוונת הזכרת הגשמים אינה שה' מוריד גשמים כעת, אלא שה' מוריד גשמים בעונתם. על דברים אלו מקשה רבי יהושע: אם כך, ניתן לדעת רבי אליעזר להזכיר גשמים בכל השנה!

ואכן, בברייתא המובאת בגמרא (תענית ב ע"ב) מתברר שכך סובר רבי אליעזר:

אמר לו רבי אליעזר: אף אני לא אמרתי לשאול, אלא להזכיר. וכשם שתחיית המתים מזכיר כל השנה כולה ואינה אלא בזמנה – כך מזכירים גבורות גשמים כל השנה ואינן אלא בזמן. לפיכך, אם בא להזכיר כל השנה כולה – מזכיר.

לדעת רבי אליעזר, אדם הרוצה להזכיר גשמים בקיץ יכול לעשות זאת, ובסוכות רק מתחילה התקופה שבה חובה להזכיר גשמים. בעלי התוספות (ד"ה אם) מסבירים שבסוכות יש להזכיר גשמים כהכנה לשאלת הגשמים, שתתחיל בשמיני עצרת:

ורבי אליעזר אומר בברייתא בגמרא: כל הקיץ אם בא להזכיר מזכיר, דלעולם בעונתו משמע, מיהו עד השתא לא רמי עליה חובה. אבל ביום-טוב ראשון – חובה לרצות לפני שאלה, שכל הבא לבקש – מקדים ומרצה. ואסימן קללה לא קפדינן, ורבי יהושע קפיד.

בסוף דבריהם תולים התוספות את מחלוקתם של רבי אליעזר ורבי יהושע בשאלה אם חוששים לסימן קללה. כלומר, לדעת בעלי התוספות, רבי יהושע מסכים עם רבי אליעזר שהזכרת הגשמים הינה הכנה לשאלתם, אך הוא חושש לסימן קללה ואוסר להזכיר גשמים בתקופה שבה ירידת הגשמים היא קללה. מסתבר, אפוא, שלדעת רבי אליעזר הזכרת הגשמים הינה פעולה השונה מהותית משאלת הגשמים. הזכרת גשמים בקיץ היא שבח לקב"ה, מעין הזכרת תחיית המתים, ואילו הזכרתם בחורף מהווה גם ריצוי לקראת שאלת הגשמים. את דעת רבי יהושע ניתן להבין בשני אופנים: ייתכן שהוא מסכים שהזכרת הגשמים ושאלתם הן שתי פעולות שונות, אלא שהוא חושש לסימן קללה בהזכרה שלא בזמנה; אולם ייתכן גם שלדעתו שתי הפעולות האלו הן למעשה שני סוגים של שאלת גשמים – שכן אף הזכרת הגשמים היא למעשה שאלת גשמים מרומזת – ומשום כך אין להזכיר גשמים כאשר אין רוצים בירידתם.

הזכרת גשמים ב'שומע תפילה'

שנינו בתלמוד הירושלמי (תענית פ"א ה"א):

ר' זעורה בשם רב חונה: לא שאל בברכת השנים – אומרה ב'שומע תפילה'. ודכוותה, אם לא הזכיר גבורות גשמים ב'תחיית המתים' –

אומרה ב'שומע תפילה'. מה אם שאלה שהיא מדוחק אומרה ב'שומע תפילה', אזכרה שהיא מריוח לא כל שכנ?

מעיר על כך הריטב"א (תענית ג ע"ב):

ובודאי שהדבר עצמו תמוה! מה ענין להיות תשלומין להזכרה ב'שומע תפילה', שהוא תפלה ושאלה?

ואכן, בתלמוד הבבלי (ברכות כט ע"א) מובא שלא ניתן להזכיר גשמים בברכת "שומע תפילה":

אמר רבי תנחום אמר רב אסי: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים ב'תחיית המתים' – מחזירין אותו; שאלה בברכת השנים – אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה ב'שומע תפילה'.

רוב הראשונים פסקו להלכה כתלמוד הבבלי, ואף בעלי התוספות פסקו כך במסכת ברכות (כט ע"א ד"ה מפני). דעה חריגה היא דעת בעלי התוספות במסכת תענית (ג ע"ב ד"ה בימות), שפסקו כדעת הירושלמי:

והיכא דלא מזכיר ב'גבורות' – מזכיר ב'שומע תפילה', דהכי קאמר בירושלמי: ומה שאלה שהיא מדוחק אומר ב'שומע תפילה', הזכרה שהיא מרווח לא כל שכנ? וכי היכי דשואלין ב'שומע תפילה', הוא מזכיר ב'שומע תפילה'.

הריטב"א מסביר שבעלי התוספות התבססו על דברי רב האי גאון, שאף הוא פסק להלכה כדברי הירושלמי הזה, ואילו המאירי (ברכות שם ד"ה טעה) כותב שפסיקתם מבוססת על גרסה שונה בתלמוד הבבלי, שלפיה ניתן להזכיר גשמים ב'שומע תפילה'. לדבריו, כיוון שלפני בעלי התוספות היו שתי גרסאות בתלמוד הבבלי, הם קיבלו להלכה את דברי הירושלמי.

במה נחלקו שני התלמודים? שתי אפשרויות עומדות בפנינו:

א. הם נחלקו באופייה של ברכת שומע תפילה. לפי התלמוד הבבלי, ברכה זו מיוחדת לבקשת צרכים, ואילו לפי התלמוד הירושלמי זוהי ברכה כללית, שכל אדם יכול להוסיף בה ככל העולה על רוחו.

ב. הם נחלקו באופייה של הזכרת הגשמים. לפי התלמוד הבבלי הזכרת גשמים היא שבח גרידא לקב"ה, ולכן לא ניתן לעשותה בברכת שומע תפילה שעניינה בקשה, ואילו לפי התלמוד הירושלמי הזכרת הגשמים היא שאלה מרומזת, ולכן אופייה דומה לזה של ברכת שומע תפילה.

אמנם, מצאנו מחלוקת נוספת בין התלמודים, שממנה ניתן להסיק שהם אכן נחלקו אודות אופייה של הזכרת הגשמים. לפי התלמוד הבבלי (תענית ד ע"ב), רבי יהושע סבור שמתחילים להזכיר גשמים בשמיני עצרת ומתחילים לשאול אותם בז' בחשוון, כפי שאנו נוהגים כיום. ההזכרה שונה אם כן מהשאלה, ותפקידה "ריצוי שאלה" - כלומר, הכנה לקראת השאלה. בתלמוד הירושלמי, לעומת זאת, מובא: "הלכה: מקום שמוזכרין - שואלין" (תענית פ"א ה"ב), וממילא אין פער בין תחילת זמן ההזכרה לבין תחילת זמן השאלה. נראה שהירושלמי אכן סבור שהזכרת הגשמים היא שאלה מרומזת, לכן אין לעשותה לפני זמן השאלה, ומאותה סיבה ניתן לאומרה בברכת שומע תפילה.

בעלי התוספות, כזכור, הסבירו שרבי יהושע חולק על רבי אליעזר רק בשאלה אם חוששים לסימן קללה בהזכרת הגשמים או לא. לכן, לא ניתן להסביר את פסיקתם המתירה להזכיר גשמים בברכת שומע תפילה כפי שהסברנו את דעת התלמוד הירושלמי. לכן, מסתבר שבעלי התוספות סברו שברכת שומע תפילה היא ברכה כללית, שניתן לומר בה גם דברים שאינם בקשת צרכים, וממילא ניתן להזכיר בה גשמים למרות שההזכרה היא שבח בלבד. לפי דברינו, ייתכן שהתוספות יתירו גם למי ששכח להבדיל במוצאי שבת בברכת 'חונן הדעת' להבדיל ב'שומע תפילה' (ראה תוס' ברכות כט ע"א ד"ה מפני, שכרכו ביחד הזכרה והבדלה לעניין זה), אך ייתכן גם שהתוספות התירו דווקא להזכיר גשמים ב'שומע תפילה', שכן ההזכרה היא "ריצוי שאלה" ולכן יש לה קשר מסוים לשאלת הגשמים ולאופייה של ברכת שומע תפילה.

סיכום

לסיכום, אם כן, ראינו שלוש אפשרויות להסברת היחס שבין שאלת הגשמים לבין הזכרתם:

א. דעת רבי אליעזר - הזכרת הגשמים היא פעולה שונה משאלת הגשמים, ולכן מותר באופן עקרוני להזכיר גשמים אפילו בקיץ. בחורף חובה להזכיר גשמים כריצוי לשאלת הגשמים.

* מחלוקת דומה יש בשאלה אם ניתן לקבל תענית בברכת שומע תפילה, או שיש לקבלה בסוף התפילה דווקא. יש ראשונים ואחרונים שטענו שניתן לקבל תענית בברכת שומע תפילה, שכן בברכה זו מותר להוסיף כל דבר; יש שטענו שקבלת תענית היא נדר ובישומע תפילה ניתן להוסיף רק בקשת צרכים; יש שטענו שקבלת תענית כוללת גם תפילה ובקשה שהתענית תעלה לרצון, ולכן מותר לאומרה ב'שומע תפילה'. ראו על כך בטור ובשולחן ערוך או"ח תקס"ב, ו ובנושאי הכלים שם.

ב. דעת רבי יהושע לפי התלמוד הבבלי - הזכרת הגשמים ושאלתם הן שתי פעולות שונות, ומטרת הזכרת הגשמים היא ריצוי לשאלתם בלבד. לכן, אסור להזכיר גשמים בקיץ.

ג. דעת רבי יהושע לפי התלמוד הירושלמי - הזכרת הגשמים היא שאלת גשמים מרומזת, ולכן מותר לאומרה רק בתקופה ששואלים בה גשמים. לדעה זו, מי ששכח להזכיר גשמים בברכת 'מחיה המתים' רשאי להשלים זאת בברכת 'שומע תפילה'.